

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ МОДЕРНОСТІ

М.В. Рябінчук

аспірант кафедри філософії

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

У статті розглядається структура та функціонування соціального капіталу в умовах настання модерності. Обґрунтовується теза, що модерність у всіх її вимірах створює нові джерела соціального капіталу, збільшуючи його загальну вагу і важливість в суспільному житті.

Ключові слова: соціальний капітал, модерність, довіра.

Концепт соціального капіталу привертає сьогодні неабияку увагу з боку представників соціальних наук. Така актуальність має ряд цілком ґрунтовних причин. Утім не варто заперечувати, що теоретизування довкола «соціального капіталу» стало предметом і ряду профанованих дискурсів.

Соціально-філософський інтерес до проблеми соціального капіталу пов'язаний, з одного боку, з ґрунтовними змінами в соціальній теорії та з іншого глибокими змінами в суспільних процесах пов'язаних з «універсалізацією модерності», «глобалізацією», формуванням «посткапіталістичного», «постіндустріального», «інформаційного» суспільства, що в незалежності від назви та теоретичного підходу до їх розгляду передбачають зміни в базових сферах суспільного життя: економіці, політиці, культурі.

Соціальний капітал простіше витлумачити вказуючи на його економічні ефекти, пов'язані зі спрощенням економічних взаємодій через використання потенціалу соціальних відносин. Таке розуміння підкріплюється і власне специфікою сучасних капіталістичних економік, що потребують залучення дедалі більшого числа ресурсів, корисних в межах ринкових взаємодій. Утім, зміни, що відбуваються в пізньокапіталістичних суспільствах, підмінюють сам характер цього господарчого порядку. Економіка, що традиційно в межах капіталістичних суспільств дистанціюється та ізолюється, сьогодні виявляє свою дедалі значнішу взаємопов'язаність та закоріненість в інші сфери суспільного життя. А отже, відбувається включення у виробництво всього спектру форм спілкування, що надають нового рівня інтеграції суспільства.

Проте, сама природа концепту соціального капіталу дещо суперечлива, зокрема відносно його підґрунтя в умовах модерності: особистих зв'язків, взаємності (реципрокності), залученості в життя спільноти. Соціальний капітал тому на позір видається неможливим

розглядати у якості елемента, конститутивного для модерного соціального життя. Утім, задача й актуальність даної статті вказати якраз на протилежну думку – важливість соціального капіталу для людських відносин унаслідок модернізаційних процесів лише підсилюється.

Дослідження концепції соціального капіталу мають міждисциплінарний характер, зокрема в межах соціальних наук. Жвавий інтерес до проблеми виявляє насамперед американська теоретична соціологія. Доробок таких її представників як Г. Лурі, Дж. Коулман, М. Грановетер, Р. Берт, Н. Лін, Р. Патнам являє за згодою багатьох дослідників «класичне» підґрунтя концепції. Континентальна традиція у розгляді поняття соціальний капітал представлена як правило працями французького соціолога П. Бурдьє, та рядом його послідовників серед яких Л. Вакан та П. Дімаджіо.

Окрім того, важливим є осмислення поняття соціального капіталу російськими дослідниками, серед яких: В. Радаєв, Л. Стрельнікова, І. Діскін, П. Шіхірев, Т. Сідоріна. В Україні проблемою соціального капіталу займаються: О. Демків, В. Чепак, В. Степаненко, Е. Гугнін, О. Бова, Н. Бусова, М. Небава, Т. Ящук та інші.

Основними цілями даної статті є: виокремити основні елементи структури соціального капіталу, вказати на особливості їх функціонування в межах мікро- і макровимірів суспільного життя у зв'язку з формуванням модерності (та модернізаційними трансформаціями інститутів).

Соціальний капітал – це капітал суспільних відносин та зв'язків. Втілюючись у різних формах, він виявляє себе у якості капіталу через здатність до самовідтворення через конвертацію форм та приносить користь власнику (індивідуальному чи колективному) через мобілізацію корисного потенціалу соціальних мереж зв'язків. На загал, спробую визначити соціальний капітал через основні елементи його структури наступним чином: соціальний

капітал є корисним в ринкових та позаринкових взаємодіях принципово соціальним ресурсом, що має певний ступінь публічності як доступності, функціонує та є закоріненим в соціабельних мережах зв'язків, підтримується нормами реципрокності (як взаємності) та виражається в знеособленій довірі.

Звичайно, соціальний капітал не обмежується корисними ресурсами потенційно доступними через індивідуальну мережу зв'язків. Ідеться радше про ефекти, що виникають на мікрорівні індивідуальних відносин і сприяючи виникненню макрорівневих ефектів – довіри і реципрокності, що мають надіндивідуальний, безособистий характер і діють на рівні груп. Здатність індивідів з користю використовувати свої зв'язки доповнюється надійністю, довірчістю соціального середовища, на що можуть покладатись дієвці в своїх життєвих стратегіях. Безособистий рівень функціонування соціального капіталу вказує на його атрибутивність модерним суспільствам. Натомість як особисті форми довіри, що безперечно також складають форму соціального капіталу, більш характерні традиційним суспільствам – не несуть корисного потенціалу в умовах модерності, створюючи негативні ефекти, часто у формах недовіри, ненадійності соціального середовища, непотизму, «аморальної сімейності», корупції.

У структурі соціального капіталу найчастіше виділяють такі елементи як норми, довіру і мережі. Утім зміст цих елементів залежить від перспективи розгляду, вірніше погляду на соціальний капітал, що може бути спрямований як зі сторони окремого дієвця так і зі сторони групи. Наша задача у даному випадку – показати, що такі погляди не є кардинально протилежними, і що для розуміння концепції соціального капіталу необхідно поєднати дві перспективи.

Норми, відносно концепції соціального капіталу, є нормами які укріплюють поведінку спрямовану на співпрацю, інакше кажучи вони нормативізують взаємність (реципрокність) як здатність діяти забуваючи про власний егоїстичний інтерес. Якщо розглядати соціальний капітал як сукупність невиконаних зобов'язань в межах групи, то ефективні норми (як це ми бачимо наприклад у Дж. Коулмана[4]) гарантують виконання таких зобов'язань. Отже, норми завжди пов'язані з групою.

Другий елемент структури соціального капіталу – довіра, також неоднорідний концепт. Довіру можна розглядати в міжіндивідуальному контексті як характеристику відносин поміж двома індивідами, поміж якими існує взаємність (як передусім взаємність очікувань). Також довіра може бути дифузною чи цебто генералізованою і стосуватиметься у

такому випадку групи, створюватиме довірчість соціального середовища в межах і цілком можливо поза межами групи, матиме передусім нормативну природу. Довіра також може зовсім не стосуватись індивідів, а бути спрямованою вертикально на інститути чи певні абстрактні системи. Концепція соціального капіталу намагається прояснити зв'язок вертикальної та горизонтальної довіри.

Термін мережі має значення мереж відносин між дієвцями (індивідуальними та колективними), що мають певну структуру (як структуру зв'язків). Розгляд мереж також має дві сторони: як егомережі (з центральним дієвцем) так і багатовузлові мережі без центру.

В своєму соціальному житті люди постійно підтримують цілий ряд соціальних відносин, пов'язаних з обмінами, соціальними зв'язками та членством в групі. Таким чином, соціальний капітал базується на тому, що можна назвати соціабельністю або схильністю індивідів до соціального спілкування, товариськістю та потребою перебувати в межах певного соціального цілого, претендувати на визнання та підтримувати репутацію. Поняттю спонтанної соціабельності (*spontaneous sociability*) приділяє особливу увагу Ф.Фукуяма, описуючи його як здатність спонтанно творити нові об'єднання і нові рамки співпраці[3]. Спонтанна соціабельність входить в соціальний капітал і належна спільноті.

Пов'язання індивіда з групою уможливорює накопичення соціального капіталу. Соціальний капітал є похідним від поєднання індивідів у групи та водночас він конститує людські групи. Отже, як ми бачимо в теоретичному плані, концепція соціального капіталу здатна забезпечити перехід від мікрорівня взаємодій та інтересів дієвців до макрорівня груп.

Доступ до соціального капіталу відбувається через мережу зв'язків, де індивід являється центром, тобто фокальним дієвцем. Утім уможливорюється такий доступ через нормативну єдність групи, що передбачає можливість надання "кредитів" (в прямому і переносному розумінні), а отже потребує "кредитних історій" окремих індивідів, тобто репутацій, а також норм, що "змушують" індивідів діяти альтруїстично (іноді навіть поза межами групи). Окрім того, група забезпечує взаємність (реципрокність) не лише на рівні міжіндивідуальної взаємності (повернення кредиту), а виступає колективним гарантом, здатним забезпечення повернення "боргу" у вигляді визнання, статусу, поваги, тобто символічними вигодами.

Отже, з'ясовано, що у незалежності від рівня розгляду (макро-, мікро-) основними елементами структури соціального капіталу будуть мережі, норми та довіра, що мають в межах структури взаємопідкріплюючий ефект.

Проте розгляд структури може при цьому зосереджуватись на певному відношенні, що стає ключовим відповідно до потреб дослідження.

Розпад традиційних спільнот в ході модернізації скорочує кількість індивідів поміж якими існують особисті відносини, тобто відносини "обличчям до обличчя" (face-to-face). Проте така анонімність не позбавляє соціальний капітал його значення. Індивіди у ході обмінів у межах загальної анонімності не можуть покладатись на надійну інформацію про іншу сторону обміну, проте вони діють згідно з типовими схемами - універсальними правилами.

Отже, з однієї сторони обміни відбуваються не за рахунок чистого і безумовного визнання, а з іншого не через раціональний підрахунок вигод і ризиків. Суть взаємності і довіри в такому просторі анонімності буде відповідати не принципу міжособистісної довіри, а довіри до інститутів, правил та абстрактних систем. Утім, разом з тим, знеособлення модерного світу сприяє тенденції до відтворення квазіспільнот, сповнених відносин емоційної прив'язаності, а отже і емоційного обміну, що говорить про потребу людини в таких відносинах.

З іншого боку, соціальний капітал як у мікро так і у макровимірах утворюється у ході обмінів (на мікрорівні конститууються мережі, на макrorівні - групи). Реципрокні обміни що мають нееквівалентний та несиметричний характер конституують простір відстрочених зобов'язань та символічних позицій. Історія ефективних обмінів буде у даному випадком показником рівня соціального капіталу.

Утім, реципрокність часто розглядається як атрибутивна для доіндустріальних (домодерних) суспільств, наприклад, як це характерно для критики економічної антропології К. Поланьї. На думку Поланьї, саме доіндустріальні суспільства слід асоціювати з трьома наступними принципами: взаємності (реципрокності), перерозподілу (редистрибуції) і домашнього господарства, що інституалізуються не з допомогою економіки, а соціальної організації [7]. Проте, в межах вільних ринків реципрокні обміни також мають місце, адже вони здатні призвести до економії на трансакційних витратах. Оскільки гарантом відповіді на "альтруїстичну" спрямованість в ході реципрокного обміну є норми, то принаймні генералізована реципрокність передбачає існування групи (як моральної групи). Існування норм взаємності вносить у відносини реципрокності безособистісний момент, відповідно сприяючи їх генералізації.

Безперечно, центральним елементом структури соціального капіталу є довіра. Довіра є необхідним елементом соціального життя

у різних його формах. Без довіри неможливи видається більшість соціальних взаємодій, економічні взаємодії виявляються утрудненими. Особливої актуальності довіра в її безособистих формах набуває в умовах модерності. Проте, конститууючу роль довіри часто пов'язують з традиційними спільнотами, де відносини між людьми часто були позбавлені анонімності і мало місце відношення обличчя до обличчя. Утім, наприклад, Е.Гіденс зауважує на важливості довіри для модерних суспільств [5]. У зв'язку з вивільненням соціальної діяльності з під локальних контекстів-спільнот, притаманних домодерним суспільствам виникає потреба в довірі до двох основних механізмів такого вивільнення: абстрактних символічних систем та експертних систем. Тобто, довіра розповсюджується не на індивідів, а на абстрактні можливості, що створюють ґрунт для її безособистого функціонування – довірчості соціального середовища. Передовсім на макrorівні довіра відіграє важливу роль – тут ідеться про так звану, генералізовану чи дифузну довіру розповсюджену в межах соціальної одиниці. Генералізуючись в межах групи довіра вже не пов'язується з конкретними зобов'язаннями. Таке перетворення довіри сприяє формуванню горизонтальної довіри до інститутів, що не завжди обумовлене виключно історично усталеним авторитетом. Таким чином, генералізована довіра здатна бути «соціальним клеєм» для модерних суспільств. На мікрорівні довіра (зокрема на думку М.Грановетера [6]) виникає з дійсної укоріненості в конкретні міжособистісні відносини (в мережі відносин де репутації є відомими або ж інформація про них є доступною).

Експліковане вище розуміння структури соціального капіталу дозволяє спростувати певні критичні зауваги щодо взаємодії соціального капіталу та модерних інститутів. Одним з головних напрямків критики концепції соціального капіталу є спроба зведення його до атрибуту традиційних суспільств. Цебто в ході формування модерності (чи у випадку модернізації), розвитку капіталістичних економік та індустріального виробництва соціальний капітал відходить на фоновий план і не чинить вирішального значення в ході людських взаємодій, основні з яких відбуваються тепер у межах ринків. Ринки, що діють у відповідності до раціональних принципів максимізації зиску та конкуренції вже не потребують складних і «темних» відносин, можуть ефективно діяти в умовах повної анонімності. Окрім того, саме підґрунтя для соціального капіталу у формі спільнот поступово зникає, мережі залученості в крупних містах, що постали у наслідок індустріалізації і концентрації капіталу зникають поступаючи анонімності.

Формування модерності розглядається тут як тривалий процес руйнування первинних традиційних спільнот та супутніх інституційних перетворень традиційних суспільств під тиском процесів пов'язаних з капіталізмом як способом товарного виробництва та індустріалізмом, як зміною життєвого укладу через нарощення виробничих потужностей та використання знеособлених джерел енергії. Отже, постає питання: чи зникають неформальні норми співпраці, що обумовлюють довіру, генералізуючи її в межах спільноти та підтримують реципрокні обміни, підмінюючись формальною координацією, властивою для «фордистського» капіталізму?

Почасти думка соціологів прихильників теорії модернізації стверджує, що в ході модернізаційних процесів укоріненість індивіда та відповідно його поведінки, особливо в економічній сфері є атрибутом доринкових, традиційних суспільств. Натомість у модерних суспільствах економіка стає відносно автономною сферою – отже, економічна поведінка скеровується не соціальними детермінаціями, а раціональними розрахунками, виходячи з індивідуального інтересу. Позаринкові соціальні відносини таким чином, постають сферою узалежненою від ринку.

Втім є ряд критичних зауваг щодо такої позиції. Передусім це стосується потреби у зниженні трансакційних витрат, що потребує соціального капіталу, а отже закоріненості дієвців в соціальних структурах. Також, необхідно вказати на важливість взаємоперетнутості радіусів довіри груп в межах модерного суспільства, що дозволяє індивідам підтримувати множинне членство в групах та множинну ідентичність, що виходячи з принципів мережевого аналізу М. Грановетера є запорукою формування слабких зв'язків, які слугують основою соціального капіталу[6]. Хоча традиційні спільноти і базуються на неформальних нормах це не передбачає їх виключності у виробленні соціального капіталу. Хибним є також погляд на те, що соціальний капітал як атрибут традиційних спільнот стоїть на заваді економічній модернізації. Більш характерним є якраз зворотна ситуація: те, що радіус довіри груп традиційного суспільства буде вузьким, призводить до таких наслідків як подвійна мораль в фамілістичних суспільствах, корупція.

Поява і підтримка соціального капіталу в модерних містах також потребує уваги. Р. Сенет вдало визначає природу міста як людського поселення, в якому можуть зустрічатись незнайомці [2]. Отже, у такому просторі довіра

не може підтримуватись на особистих знайомствах, чи навіть не здатна бути узагальнена в рамках спільнот. Попри це, довіра завжди присутня в просторі міста як довіра до абстрактних систем, а також як довіра до інших, зумовлена тим, що І. Гофман називає «ввічливою неухважністю». Звичайно, відносна кількість сильних зв'язків у місті є незначною, утім це не передбачає появу ситуації «війни всіх проти всіх». Разом з цим, це не заперечує можливості появи значної кількості маргіналів (як індивідів так і груп). Зокрема це пов'язано на початкових етапах з індустріалізацією, притоком сільських мешканців в міста, а на даний час це пов'язано як правило з еміграцією. Утім, місто водночас пронизане значною кількістю соціабельних мереж, що сприяє відтворенню соціального капіталу. Кількість слабких зв'язків у межах міста є значно вищою, аніж це було притаманно традиційним спільнотам, де коло довіри обмежувалось сім'єю та близьким оточенням. Окрім сім'ї, родини, сусідів, церкви з'являється значний обсяг слабких зв'язків (що є джерелом соціального капіталу) пов'язаних з трудовими колективами як формальними мережами (колеги, підлеглі, керівництво) та неформальними соціабельними мережами (друзі, знайомі, знайомі знайомих) пов'язані з типово міськими практиками: отримання освіти, дозвілля (зокрема спорт, що часто є колективним), участь в добровільних об'єднаннях (шкільних батьківських комітетах, сусідських організаціях), розширення простору сексуальної інтимності за межі сім'ї, розширення сфери колективного споживання тощо.

В такому випадку модерність у всіх її виразах створює нові джерела соціального капіталу збільшуючи його загальну вагу і важливість в суспільному житті, долаючи ті обмеження, що ставила перед соціальним капіталом сегментованість традиційного суспільства. Окрім того, сама глобалізація, як універсальна модерність, складає одне з джерел соціального капіталу.

Подальші дослідження поставленої на розгляд проблематики соціального капіталу можуть бути пов'язані з пошуками надійних показників соціального капіталу для потреб емпіричних досліджень. Особливої уваги також заслуговують проблеми дослідження і формування практичної політики, що ґрунтуються на концепції соціального капіталу, пов'язані, зокрема з вивченням можливостей держави та урядування сприяти відтворенню соціального капіталу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Поланьи К.* Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К. Поланьи. – СПб.: Алетейя, 2002. – 320 с.
2. *Сеннет Р.* Падение публичного человека / Р. Сеннет. - М.: Логос, 2002. – 424 с.
3. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2008. – 730 с.
4. *Coleman J. S.* Social capital in the creation of human capital / J.S. Coleman // American Journal of Sociology. – 1988. V. 94(Supplement). – P. 95-120.
5. *Giddens A.* The consequences of modernity / A. Giddens. – Stanford: Stanford univ. press, 1990. – 186 p.
6. *Granovetter M. S.* Economic action and social structure / M. S. Granovetter // American Journal of Sociology. – 1985. – V. 91. – P. 481-510.
7. *Granovetter M. S.* The strength of weak ties / M. S. Granovetter // American Journal of Sociology. – 1973. – V. 78. – P. 1360-1380.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2010 р.